

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ КУЛЬТУРИ

Культура
України

Випуск 7
Мистецтвознавство

Збірник наукових праць

Харків

2000

КУЛЬТУРА ТА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ УКРАЇНИ ПІСЛЯ ЖОВТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 Р.

Досліджується проблема розвитку української культури в умовах радянського режиму

Проблема ролі інтелігенції у розвитку культури України, її ставлення до Жовтневої революції 1917 р. уже розглядалась у працях автора [1]. Перемогу жовтневої революції в 1917 р. інтелігенція України у своїй переважній більшості сприйняла негативно. Однак уже в перші місяці революції сміливці-інтелігенти із радикально-демократичного крила заявили про визнання нового режиму. Одним із них був філолог-славист, письменник, історик і фольклорист, поліглот, професор А. Кримський, фундатор Української академії наук [2, с. 178, 601]. У лютому 1919 р. він оприлюднив свою заяву про визнання нової влади [3, Ф. 1. - № 26802, л. 1]. Подібну позицію займав і відомий математик, професор Д. Граве, автор проектів реформи вищої школи, фундатор відомої алгебраїчної школи в Києві. Плідно працювали українські історики Д. Багалій, О. Левицький, геолог-мінералог П. Тутковський, В. Вернадський, Н. Сумцов, В. Линський, А. Лобода, В. Данилевський, Л. Гіршман, К. Воблий, В. Бузескул, відомий фахівець суднобудівництва, парових котлів і турбін професор Одеського політехнічного інституту Ч. Кларк та ін. Під керівництвом відомого гідролога професора Є. Опокова було осушено десятки боліт, обстежено багаті водні басейни Дніпра, Прип'яті, річок Полтавщини [4].

Незважаючи на часту зміну режимів, влад, умов роботи, попри всі негаразди працювали професори Катеринославського гірничого інституту О. Терпигорев, Д. Черков, М. Павлов, фундатори металургії на Україні та ін. Багатьом із них пропонували роботу за кордоном, але вони обрали вітчизняну науку [5, с. 147, 152; 6, с. 37, 38].

У скрутних умовах після жовтневої революції творили художники О. Мурашко, О. Богомазов, В. Меллер, один із основоположників українського театру М. Заньковецька, режисер і актор Л. Курбас, музикознавець-фольклорист К. Квітка, М. Грінченко, актор, режисер і педагог М. Старицька, український кобзар І. Кучургіна-Кучеренко [2, с. 604], відомі майстри українського мистецтва К. Стеценко, М. Леонтович, Я. Степовий, П. Саксаганський та ін. Артист опери М. Донець із робочої родини Київського заводу "Арсенал" став відомим солістом-співаком ще до жовтневої революції. У буремні місяці 1917 р. був обраним до Ради солдатських депутатів, де керував художньою секцією. Він не прийняв численних запрошень з-за кордону і багато зробив на культурно-освітній ниві України. В 1918 р. Художня рада вищого музичного інституту ім. М. Лисенка обрала його професором по класу оперного співу. В період

громадянської війни він часто був організатором і виконавцем концертів, улюбленцем глядачів [7, Ф. 2708. - Оп. 1. - Од. зб. 44, л. 1-4].

Не можна оцінювати культурницьку роботу різних верств української інтелігенції у перші місяці і роки після жовтня 1917 р. виключно через політичну призму. Більшість із них не сприймала нову революцію, до того ж режими на Україні постійно змінювалися. Навіть кращі представники інтелігенції не завжди могли розібратися у складнощах жорстоких місяців і років боротьби. Так, відомий письменник, великий гуманіст, борець за народні інтереси В. Короленко закликав вести світову війну до переможного кінця, а потім жорстко і безповоротно осудив і не визнав ані жовтневої революції, ані радянської влади [8]. Позиція В. Короленка до революційних подій не була унікальною. Основна частина старої інтелігенції (тобто тієї, що здобула освіту і виховання при владі царату) поділяла її.

Насторожено зустрів революцію найбільш численний загін старої інтелігенції – учительство. Воно віддзеркалило строкату суміш політичних інтересів суспільства України, особливо його сільської частини. Деякі його представники, зокрема Я. Ченига (Зеленкович), під час правління Центральної Ради на II Всеукраїнському з'їзді вчителів виступили проти позиції прем'єр-міністра Ради й оголосили боротьбу за відокремлення школи від релігії. Свою педагогічну діяльність Я. Ченига почав у 1895 р. учителем сільської школи Катеринославщини. Але відомим став після 1917 р. – експерт початкової школи м. Києва (1918 р.), співробітник Наркомосвіти України (1919 р.), завідувач дошкільного підвідділу Київського губернського відділу народної освіти, декан, проректор, професор Київського інституту народної освіти. Видав 139 наукових праць загальним обсягом 500 др. арк., здійснював велику громадську роботу. В 1926 р. уся педагогічна громада й владні структури вітали Я. Ченигу, відзначаючи його внесок у скарбницю української освіти і культури [9, № 8; № 10].

Продовжували плідно працювати при новій владі і такі відомі педагоги як А. Макаренко, Т. Лубенець, С. Васильченко, С. Чавдаров, М. Даденков, Г. Косток, Є. Вайда, М. Бакевич, П. Горбатий, М. Добровольська, І. Шестопалов, авторитетний лідер вчительства А. Лещенко. У важкі для української інтелігенції і народної освіти часи денікінської окупації А. Лещенко сміливо виступив проти підготовленої групою київських педагогів хвалебної декларації на адресу А. Денікіна. Збори київського українського учительства його підтримали [9, № 9].

Природно, що жовтневу революцію швидше приймали і визнавали ті вчителі, які пройшли сувору школу війни і за своїм походженням належали до народних низів. Учитель І. Краснополський, наприклад, походив із бідного селянства, закінчив початкову вчительську школу і в 16 років почав працювати у сільській школі. Багато приділяв уваги просвітницькій роботі серед селян. У 1914 р. його мобілізували, в 1917 р. обрали до Центрального солдатського комітету Південно-Західної земської організації. У 1918 р. І. Краснополський повер-

нувся до вчительської діяльності в с. Грузнянське на Одещині [9, № 9]. Подібний шлях пройшли вчителі Ю. Пашковський, А. Дунаєвський, М. Супруненко, І. Лук, П. Стодоля, А. Сергієнко, В. Парфенюк, Я. Притика і багато інших [7; Ф. 539. - Оп. 3. - Од. зб. 1401, л. 772, 784, 785].

Ще задовго до 1917 р. виявив свої симпатії до революції відомий народний учитель А. Музиченко, який після жовтневої революції був одним із організаторів трудової школи, різноманітних курсів перепідготовки вчителів для нової школи. Його курси з 1917 до 1925 рр. закінчили близько 20 тис учителів із різних куточків України. Так, на 5-тижневих учительських курсах по підготовці 600 викладачів єдиної трудової школи 1-го ступеня, які відкрилися в Києві 2 липня 1919 р., лекції з історії і практики трудової школи читали Я. Ченига, А. Музиченко та А. Бондарев [2, с. 127].

Аналогічну роботу проводили відомі ще до 1917 р. своєю громадською та політичною діяльністю педагоги Н.В. Лебедев-Томашевич, О.Я. Укопникова, Н.М. Домбрівський. Втім подібні численні приклади плідної роботи окремих представників старої інтелігенції України після жовтня не свідчили про політичні настрої основної маси старої інтелігенції, яка не визнала новий режим і пасивно або активно йому протидіяла. Значна ж частина інтелігенції, продовжуючи працювати на ниві науки, освіти, культури, зайняла позицію очікування, нейтралітету, сподіваючись на випадковий, тимчасовий характер нової влади. Загалом на позицію інтелігенції також впливала не тільки політика нового режиму, а і реакція на неї з боку основної маси населення.

Найзаможніша, консервативна частина старої інтелігенції України була налякана революцією, чинила шалений опір, прагнучи повернути звичне минуле, саботувала заходи нової влади, ставала відверто під білогвардійську знамена, в паніці покидала батьківщину.

До того ж на позиції української інтелігенції впливало почуття національної недовіри, яке породила політика утиску української культури з боку царату. А Центральна Рада декларувала вирішення цього питання, привертаючи на свій бік симпатії національних верств інтелігенції.

Слід зауважити, що ні в 1917 р., ні в 1918 р. радянська влада не змогла про себе всерйоз заявити, бо проіснувала до 1919 р. загалом в різних містах і регіонах від декількох тижнів до 3-х місяців. І тому перша реакція старої інтелігенції на неї була скоріше опосередкованою і нетривкою, як до чогось стороннього. «Інтелігенція, – визнавав Голова РНК УРСР В. Чубар у виступі на Першому Всеукраїнському з'їзді вчителів у 1925 р., – була тривалий час на стороні тих, хто йшов проти революції» [10]. Про це свідчать результати виборів до Установчих зборів, які відбулися в листопаді 1917 р. Якщо за більшовиків на Україні проголосувало 754 тис. виборців, тобто лише 10% загальної кількості, то українські есери зібрали найбільшу кількість голосів – 3,4 млн. [11, с. 51]. Зауважимо, що вказані дані були допущені до друку радянською владою і напевно з намаганням прикрасити становище більшовиків.

Показово, що позиція основної маси інтелігенції України мало змінилась на початку 1920 р. Так, на II Всеукраїнській нараді з освіти (серпень 1920 р.) головний редактор «Вістей ВУЦВК» В. Блакитний, у привітанні учасникам від імені КП(б)У, характеризує взаємовідносини пролетаріату та інтелігенції на Україні, підкреслив, що «...ми в перші дні революції опинились по різні боки барикад. Маса інтелігенції, у своїй основі, за непартійністю була культурною силою, котра хотіла силою культури здобути ідеали». Він же відзначив, що партії довелося подавити «саботаж» інтелігенції, який існував і на той момент. «...Маса інтелігенції, – продовжував В. Блакитний, – селянської інтелігенції була шовіністичною... Інтелігенція все більше йде до нас. Між вами є такі, які йшли... з самого початку з індустріальним пролетаріатом. Через вас я звертаюсь до тієї української інтелігенції, котра ще не з нами, котра саботує» [7, Ф. 166. - Оп. 1. - Од. зб. 936, л. 66, 67].

Більш того. Навіть деякі відомі лідери інтелігенції змушені були визнавати вказане. Так, М. Грушевський, який протягом двох десятиріч був одним із визнаних лідерів інтелігенції України, головою Центральної Ради, перебуваючи в еміграції, вимушено констатував, що «українська інтелігенція не витримала революційного іспиту, в значній частині відійшла від народу, впала в контрреволюцію і антисоціалізм» [7, Ф. 166. - Оп. 11. - Од. зб. 353, л. 48]. А попередній голова Генерального секретаріату Центральної Ради В. Винниченко пізніше визнав, що «Центральна Рада обдурнула маси, морочила голову національним питанням» [12, с. 74].

Характерно, що і широкі кола інтелігенції України у своєму зверненні до суспільства (травень 1924 р.) визнавали, що інтелігенція не витримала іспиту 1917 р.: «Коли... наступила пролетарська революція, то українська демократична інтелігенція не зрозуміла її, бо була вихована на традиціях буржуазно-демократичного політичного радикалізму. Визволення українського народу вона не ставила в залежність від світової соціальної революції, ... тому і політика за її ініціативою була обмежена вузькими національними рамками». Стара інтелігенція злякалась руйнівної сили революції, вона прагнула парламентського шляху європейських демократій, збереження «культури національних цінностей». «Українська інтелігенція, – підкреслювалось у зверненні, – поставилась вороже як до пролетарської революції, так і до Радянської влади і, створивши «єдиний національний фронт» з буржуазією, опинилась по ту сторону барикад від українських трудових мас» [13].

Диктатура здебільше русифікованого пролетаріату лякала українську інтелігенцію, особливо сільську, яка боялась руйнації української і суцільної русифікації культури [14].

У грудні 1917 р. в підтримку постанови Тимчасової петроградської ради вчительських делегатів почався страйк учителів, які вимагали скликання тимчасового зібрання і відмовлялись від співробітництва з «незаконною Радянською владою» [15]. Проти дія старої інтелігенції новій владі, розпочав-

пись у Росії, перекинулася по мірі поширення радянської влади і на Україну. Керівництво ВУУС підтримало страйкуючих. Як результат, тих, хто страйкував, підтримали деякі вчительські організації Харкова, Одеси, Катеринослава, Полтави та Миколаєва [16]. Значна частина вчителів середньої школи України виступила проти перебудови школи й демократизації. Саботаж підіграввся різноманітними чутками про гвалтівне розігнання учителів та учнів, заборону української мови тощо. В той же час нараховувалось чимало вчителів і навіть колективів, які заявили про співробітництво з новою владою в будівництві єдиної трудової школи, як це було в Києві [7, Ф. 2717. - Оп. 2. - Од зб. 4, л. 5].

Через складнощі встановлення радянської влади в Україні ще довго на місцях працювали комісари з питань освіти, делеговані урядами, яких вже не існувало – Тимчасовим і Центральною Радою. Тому радянська влада з перших місяців свого існування на Україні взяла інститут комісарства в свої руки [17]. До того ж виконком робочих і солдатських депутатів, комісари освіти Харкова, Полтави, Донецько-Криворізької області, Києва в січні-лютому 1918 р., керуючись наказом народного секретаря освіти Української республіки про відкриття шкіл усіх національностей, закликали трудящих, представників культурної ниви, перш за все вчителів, студентів взяти активну участь у культурному будівництві, ліквідації безпритульності, організації шкільної роботи, дошкільному вихованні тощо [2, с. 38, 39, 65]. На початку 1918 р. страйк учительства України почав гальмувати. Про це свідчили чисельні конференції учителів, які проводились здебільшого за ініціативою більшовицьких організацій і владних структур. Так, у Харкові, Катеринославі, Полтавщині та інших губерніях прокотилася хвиля учительських конференцій, на яких делегати з'їздів висловились за поновлення роботи у школах і перебудову їх на демократичних засадах [18]. Однак це не вплинуло на їх негативне ставлення до Радянської влади.

Страйк проти нової влади охопив й інші верстви старої інтелігенції. Вороже зустріла жовтневу революцію науково-педагогічна інтелігенція. Цей її загін був одним із найбільш масових і матеріально привілейованих, для якого диктатура пролетаріату стала синонімом розвалу культури та ліквідації науки. «Після жовтневої революції, – писав у 1919 р. академік АН УРСР К. Воблій, директор Київського комерційного інституту в 1917-1919 рр., – більшість професорів юридичного факультету Київського університету емігрувала за кордон» [3, Ф. XXXVIII. – IVI. - № 4]. Серед тієї частини інтелігенції, що залишилась на Україні, були поширені гасла особистої «аполітичності» і автономії вищої школи та наукових установ. В Україні, де в ті роки і місяці часто змінювалися режими, подібні гасла були своєрідною завісою, яка дозволяла займатися улюбленою роботою при будь-якій владі. Так, наприкінці 1917 р. та на початку 1918 р. професура Харківського історико-філологічного товариства активно розробляла і видавала навчальну літературу, виступала з численними загальноосвітніми лекціями для населення, здійснювала велику науково-педагогічну діяльність у Харківській, Полтавській, Катеринославіській та Сумській губерніях, як і в інших

регіонах лівобережної України. Питання історії українського народу, його літератури, фольклору, етнографії, мистецтва і живопису, музеєзнавства і педагогіки посідали чільне місце в діяльності членів ХІФТ [19].

Процес протидії інженерно-технічних фахівців (ІТФ) жовтневій революції був особливо стійким. «Старі інженери, – загадував відомий академік І. Бардін, – жили ситно, забезпечено, жили як поміщики...були прикуті до колісничі капіталізму...» [20, с. 45; 103]. В Україні, де гостро відчувався вплив іноземного капіталу, протидія серед верхівки ІТФ була тривалою і жорсткою. Слід зауважити, що і серед ІТФ були різні течії і верстви. І якщо найкваліфікованіші емігрували разом із господарями-іноземцями, низи залишились і продовжували працювати. Так було на Харківському заводі «Герлях і Пульський» на початку 1918 р., на Вознесенських рудниках Донбасу, на Катеринославських рудниках [6, с. 38-39]. І все ж саботаж охопив основну і переважну частину інженерно-технічної інтелігенції України і тривав довше порівняно з іншими верствами фахівців.

Жовтнева революція змусила диференціювати і художню інтелігенцію України. Керівництво семитисячного загону працівників мистецтва Одещини, наприклад, виступило проти радянської влади. Антирадянські позиції мали такі відомі письменники: В. Винниченко, К. Поліщук, М. Івченко, хоч з'являлись і перші вірші революційного характеру В. Сосюри, Є. Григорука, І. Кулика, П. Тичини, М. Рильського, В. Самойленка. Відчувався вплив на художню інтелігенцію «Просвіт», які виникли ще в ХІХ ст. і мали національну спрямованість. Радянська влада намагалась керувати процесом. Так, за її ініціативою 25 лютого 1918 р. у приміщенні Художнього училища м. Харкова зібрались представники художньо-освітніх закладів і намагались вирішити питання про створення Ради керівництва культурним життям відповідно до завдань культурного будівництва [12, с. 37]. В газетах надруковано статті про можливу співпрацю з новою владою. «...Мистецтво, – писала газета «Известия Юга» 5 березня 1918 р., – повинно нарешті увійти в життя пролетарських мас...».

Радянська влада не могла обійтися без фахівців – від військових до художніх – і тому робила все, щоб подолати їх саботаж, привернути на свій бік. Нова влада зробила спробу висування практиків-організаторів народного господарства як одного із засобів боротьби з саботажем. «Без поради, – підкреслював В. Ленін, – без керівної вказівки людей освічених, інтелігентів, спеціалістів обійтись не можна» [21, с. 195]. І почалась так звана політика «завоювання», «перевиховання» старої інтелігенції. На першому етапі, як наголошував В. Ленін, «контрреволюцію відсікати, культурно-буржуазний апарат використати» [22, с. 164].

Вказаний процес на Україні набув особливостей боротьби різних сил під час громадянської війни. Часта зміна режимів та німецька окупація, Брестський мир, співробітництво Центральної Ради з німцями, наявність численних дрібнобуржуазних партій, переміщення на Україну з перемогою в Росії радянської влади всіх антирадянських сил і угруповань, негативні прояви «Просвіт» та «Пролеткульту», крах сподівань інтелігенції на Установчі збори – все це

суттєво впливало на стосунки старої інтелігенції України з радянською владою. Слід зауважити, що процес встановлення нової влади на Україні теж мав певні особливості – порівняно з центральною Росією він відбувся значно пізніше і через шлях найбільш гострих форм інтервенції та громадянської війни.

Проблема культури, інтелігенції постала, як зазначалося, перед радянською владою з перших днів її існування. «Треба взяти всю культуру, яку капіталізм залишив, – писав В. Ленін, – і з неї побудувати соціалізм. Треба взяти всю науку, техніку, всі знання, мистецтво. Без цього ми життя комуністичного суспільства побудувати не можемо. А ця наука, техніка, мистецтво – в руках спеціалістів і в їхніх головах» [23, с. 52]. В. Ленін закликав до використання буржуазної інтелігенції, при цьому подавати силою протидію, нейтралізуючи ворожі настрої, примусити служити пролетаріату. Але створити їм умови роботи кращі, ніж при капіталізмі, бо «примусити працювати з-під палки цілу верству неможливо» [24, с. 162-163]. Паралельно В. Ленін пропонував формувати нову інтелігенцію із робочих і селян, а буржуазну інтелігенцію, яку неможливо «вигнати і знищити..., треба перемогти, переробити, переварити, перевиховати...» [25, с. 94-95]. Однак на Україні серйозно поставитись до цього питання радянській владі вдалося лише наприкінці 1920 р., бо десятки режимів, інтервенції, бандитизм, денікінщина і, нарешті, російсько-польська війна заважали цьому. Україна постраждала значно більше інших регіонів російської імперії.

Військові спеціалісти були першим загоном, перед яким постало питання вибору. Однак, коли країні загрожувало австро-німецьке, польське нашествя, значна частина військових з патріотичних мотивів підтримала нову владу. Наприкінці 1920 р. командний склад Червоної армії налічував 1/3 офіцерів і військових чиновників старої армії, а це становило близько половини офіцерського корпусу старої армії [26, с. 41; 27, с. 124]. При цьому їх використовували, як і вчив В. Ленін, під суворим наглядом комісарів, одночасно навчаючись у них [28, с. 6]. Одним з інструментів залучення військових спеціалістів були постійні мобілізації. І хоч військові часто зраджували, переходили на бік ворогів Радянської влади, наприкінці 1920 р. значна їх частина співробітничала з новою владою.

Мобілізація охоплювала й інші загони інтелігенції, перш за все інженерно-технічних працівників (ІТП). Перші спроби налагодження обліку, контролю і залучення до потреб народного господарства й оборони були зроблені наприкінці 1918 р. На початку 1920 р. кількість технічного персоналу на Україні порівняно навіть з 1919 р. зменшилась майже наполовину. Характерно, що середній і нижчий техперсонал здебільшого не залишить робочих місць. В 1920 р. з'явилась, нарешті, можливість створити постійний орган управління промисловістю, який наприкінці 1920 р. існував як Українська рада народного господарства [7, Ф. 34. - Оп. 10. - Од. зб. 590, л. 43, 44]. Всеукраїнське бюро обліку і розподілу технічних сил свідчило про певні успіхи. Якщо, за неповними даними, на 1 липня 1920 р. було зареєстровано й розподілено по місцях 978

спеціалістів, то на 1 січня 1921 р. – 8173 [7, Ф. 34. - Оп. 2. - Од. зб. 228, л. 43]. Серед них вищу освіту мали 46 %, середню – 30 %. Близько третини належали до практиків-висуванців, які працювали на керівних посадах не менше двох років. З матеріалів з'їзду головних інженерів Центрального правління важкої індустрії Росії (грудень 1920 р.), на якому були присутні також інженери України, видно, що значна частина ГПП готова до професійної співпраці з радянською владою [7, Ф. 575. - Оп. 1. - Од. зб. 97, л. 85-86; 92; 94]. Проблемі залучення і використання ГПП особливу увагу приділив IX з'їзд РКП(б), який відбувся у березні-квітні 1920 р., де, зокрема, йшлося про використання на керівних посадах ГПП під робочим контролем, товариське співробітництво робітників і спеціалістів, створення для ГПП кращих матеріальних умов. Однак процес цей був складним і болісним. Відчувалась недовіра робітників до інженерів і техніків, поширювалась думка, що можна будувати нове суспільство і без буржуазних спеціалістів. Але попри всі негаразди уже наприкінці 1920 р. до складу заводоуправлінь входили: в технічній промисловості – 50 % спеціалістів і 50 % робочих, в металургійній – 39,8 % інженерів і 60,2 % робочих, у паперовій – 44 % технічного персоналу і 56 % робочих [29, с. 113].

Важко і складно встановлювались стосунки з радянською владою науково-педагогічної інтелігенції України. Ще в дореволюційні часи серед науково-педагогічної інтелігенції, яка мала привілейоване становище в суспільстві, був поширений дух кастовості, академічного аполітизму та кадетського лібералізму. До жовтневої революції вона поставилась конче негативно, радянську владу вважала явищем випадковим і тимчасовим. І в перші місяці громадянської війни ці думки мали певний сенс і життєве підтвердження. Влади і режими змінювались десятки разів. Найвідоміших вчених об'єднувала Українська академія науки (УАН), яка утворилась в листопаді 1918 р. на чолі з В.І. Вернадським і секретарем А. Кримським. Показово, що Директорія, відступаючи, запропонувала УАН евакуюватися. На загальних зборах учених-організаторів УАН 25 січня 1919 р. було прийняте рішення про те, що вчені не повинні покидати Київ і зобов'язані і далі без перерви продовжувати свою діяльність на благо народу [30, с. 24]. А 12 лютого 1919 р. відбулися загальні збори УАН. На них, зокрема, А. Кримський, який разом із В.І. Вернадським відвідав наркома освіти України В.П. Затонського, сповістив про прихильне ставлення нової влади до Академії. І дійсно, в лютому УАН отримала в своє розпорядження будинок і садибу по вул. Володимирській, 54. Було вирішено і питання фінансування Академії [31, с. 92, 93].

Особливо плідно в перший рік свого існування працювали геохімік В. Вернадський, філолог-сходознавець А. Кримський, геологи П. Тутковський, М. Андрусов, хімік В. Кістяковський, літературознавці В. Перетц, М. Петров, М. Сумцов, ботанік В. Лінський, біолог Г. Левицький, економіст К. Воблий, археограф-мистецтвознавець М. Біляшевський та ін. У звіті Академії за 1919 р. підкреслювалось: «Жодній Академії наук у світі не прийшлося так напруже-

но працювати, як прийшлося Академії наук...» [32, 4]. При УАН почала працювати Комісія по вивченню природних багатств України, яка, до речі, розробляла план електрифікації.

Радянський уряд України, розуміючи провідну роль учених у побудові нового суспільства, 4 липня 1919 р. прийняв постанову про охорону майна і помешкання членів Академії [7, Ф. 166. - Оп. 1. - Од. зб. 270, л. 6]. Холод і голод, військові дії під час громадянської війни спричинили жебрацький стан населення і перш за все безпорадній інтелігенції. Тому вона вміла шанувати увагу і турботу про себе. Керівництво УАН так відзначало у своєму звіті за 1919 р. «Неможливо не подякувати працівникам народного комісаріату освіти за те добре і уважне ставлення, яке вони проявили стосовно Української академії наук» [32, с. 3].

Позитивне значення у налагодженні стосунків інтелігенції з Радянською владою на Україні мали декрет уряду «Про покращання положення вчених спеціалістів і заслужених працівників літератури і мистецтва» від 31 серпня 1920 р. і постанова «Про Українську Академію наук» від 25 січня 1921 р. Завдяки таким рішенням найвідоміші представники інтелігенції мали змогу поліпшити своє жалюгідне матеріальне становище і продовжувати працювати на благо свого народу [2, с. 177-178].

У вересні 1919 р., коли денікінські війська захопили Київ, учені УАН зазнали значних утисків і почали покидати місто. Після відходу денікінців в УАН залишилось лише 500 співробітників із 1000 [31, с. 95]. Ще більших втрат зазнала УАН під час польської навали в 1920 р. Матеріальний стан учених змусив радянський уряд 13 вересня 1921 р. прийняти постанову «Про соціальне забезпечення заслужених працівників науки» [33], яке мало врятувати науковців від голодної смерті. Вчені УАН робили спроби пристосуватись до будь-якої влади, аби мати роботу і творити улюблену справу. Так, президент УАН В. Вернадський і академік А. Кістяківський під час денікінської окупації їздили до Ростова у ставку Денікіна, щоб відстояти інтереси УАН [7, Ф. 539. - Оп. 3. - Од. зб. 1425, л. 606]. Тобто не можна однозначно оцінювати вельми суперечливі висловлювання та вчинки в той вкрай складний період. Так, відомий науковець С. Єфремов зустрів жовтневу революцію з відвертою ворожістю. В одній із надрукованих у 1918 р. статей він писав, що «братовбивця Каїн і зрадник Іуда – праведники, чисті голуби порівняно з твердокамініми експериментаторами зі Смольного» [4, № 261, с. 2]. За подібні висловлювання його в червні 1919 р. заарештували, але за проханням президента УАН В. Вернадського відпустили [7, Ф. 166. - Оп. 1. - Од. зб. 53, л. 9]. Подібні історії траплялись і з іншими – співробітником УАН В. Науменком, директором хірургічної клініки М. Волковичем, заступником Голови Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і давнини професором Ф. Шмідтом. І всі вони, якщо не виступали зі зброєю в руках проти радянської влади, за проханням наркомосвіти або УАН звільнялись від можливого покарання.

У складі УАН в кінці 1920 р. попри всі негаразди діяло 26 науководослідних кафедр, 3 інститути і 15 комісій [31, с. 96]. І все це завдяки самовідданий праці науковців у надзвичайно скрутних і жорстоких умовах.

Важкі випробування випали і на долю науково-педагогічної інтелігенції України. Різні режими, австро-німецькі окупанти захоплювали приміщення вищих навчальних закладів (ВНЗ), грабували, вивозили обладнання лабораторій і кабінетів, знущались з патріотично настроєних студентів і професури [34, с. 216]. В листопаді 1918 р., наприклад, у Києві відбувся загальноміський страйк студентства. З іншого боку, Директорія, яка прийшла на зміну гетьманщині, відзначила своє коротке правління розгулом шовінізму, спробами утиску і закриттям усіх російських ВНЗ [35, с. 45-46]. Загалом у 1920 р. у ВНЗ України навчалось лише 18 % студентів українського походження, а в 1923 р. – 25 %.

Нова влада, починаючи з 1919 р., приступила до реформ школи. Декларацією тимчасового уряду України від 26 січня 1919 р. передбачався широкий доступ робітничо-селянських мас до вищої освіти з можливістю кожному навчатись рідною мовою. Декретами уряду «Про вступ до вищої школи» і «Про анулювання плати за навчання у школах» (березень 1919 р.) були відкриті двері вищої школи для всіх бажаючих з 18 років з безплатним навчанням в усіх школах [36, ст. 52-б; 2, с. 73; 84].

Професура, безумовно, чинила опір, відстоюючи автономію вищої школи, її «аполітичність». І хоч відношення до реформ вищої школи було неоднаковим і неоднозначним з боку різних груп науково-педагогічної інтелігенції, все ж загалом воно було негативним. І радянська влада за постановою Наркомосу України з 11 березня 1919 р. вводить інститут політкомісарів. Організація роботи ВНЗ була покладена на ради викладачів, очолюваних комісарами. В тих містах, де нараховувалось декілька ВНЗ, створювались ради комісарів, які координували роботу і здійснювали загальне керівництво ВНЗ [36, ст. 365; 368]. Професура ВНЗ, особливо університетів, вкрай негативно зустріла подібні нововведення. А нова влада йде далі. Декретом уряду від 18 травня 1919 р. анулює всі наукові ступені і звання та привілеї, пов'язані з ними [37, с. 50-51]. І хоч вища школа зазнала руйнації під час денікінської і польської навали, все ж на 1921 р. в Україні було 38 ВНЗ і близько 56 тис студентів [35, с. 59-60]. Під час воєнних дій проводились мобілізації студентства і професури для роботи і навчання у ВНЗ, практикувались прискорені випуски фахівців, перші спроби створення робочих факультетів. В ході реформ і пошуків ефективних заходів стимулювання ВНЗ були досить одіозні кроки, як, наприклад, ліквідація у 1920 р. університетів на Україні. Спроби приборкання старих науково-педагогічних фахівців і студентства, пролетаризації ВНЗ, зміни форм їх існування викликали шалений опір старої вищої школи і здебільшого на перших роках не давали бажаного успіху. Так, наприклад, в 1921 р. у ВНЗ навчалось 3 % студентів із робочих і 6 % – селянського походження [38, с. 138].

Показово, що навіть найбільш агресивна антирадянсько настроєна професура змушена була ховати на цвинтарі історії свої сподівання на денікінський чи будь-який інший режим. Про це, зокрема, свідчив судовий процес над учасниками «національного центру», до якого входила і професура, яка співпрацювала з денікінцями. У складі її Харківського відділу були: ректор Харківського технологічного інституту професор І. Красунський, професор В. Левицький, професор сільськогосподарського інституту А. Алов та ін. Той же В. Левицький працював у відділі пропаганди Добровольчої армії, брав участь у розробці «Заклику до вченого світу Заходу», який підписали учасники угруповання. В ньому йшлося про начебто руйнацію більшовиками всього цивілізованого. Радянська влада тоді ще не карала суворо за такі «провини», осудила умовно і направила на роботу у ВНЗ [39].

Загалом на 1920 р. у ВНЗ України навчалось близько 82 тис студентів і працювало 2500 професорів та викладачів [40, с. 4; 31]. Як відзначалось у звіті Наркомосу, особливо організовано працювали медичні факультети університетів, жіночі медичні інститути, ветеринарні і сільськогосподарські інститути і більшість технічних навчальних закладів. Тобто, попри всі негаразди основна маса навчальної науково-педагогічної інтелігенції після важких випробувань матеріального, політичного, ідеологічного і морально-етичного характеру повернулась до роботи і тим самим наприкінці періоду громадянської війни та інтервенції змушена була фактично перейти на бік професійного співробітництва з радянською владою.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Шейко В.Н.* Великий Октябрь і культурно-просвітительна діяльність наукової інтелігенції Української ССР (1921-1923) // Вопросы истории СССР: Респ. междуведом. науч. сб. Вып. 24. - Х.: Изд-во ХГУ «Вища школа», 1979. - С. 58-65; *Шейко В.М., Литвинова В.П.* Великий Жовтень і залучення старої технічної інтелігенції до соціалістичного будівництва в Українській СРР (1917-1925 рр.) // Укр. іст. журн. - 1989. - №11. - С. 67-78; *Шейко В.Н. і др.* Интеллигенция Советской Украины (Некоторые вопросы историографии и методологии исследования). - К.: Наук. думка, 1988. - 192 с.; *Шейко В.М.* Інтелігенція України під час голодомору на початку 20-х років // Культура України: Зб. наук. ст. - Х., 1993. - С. 33-44 та ін.
2. *Культурне будівництво в Українській РСР (1917-1927 рр.)*. - К., 1940.
3. *Центральна наукова бібліотека (ЦНБ) АН УРСР. Відділ рукописів.*
4. *Вісті ВУЦВК* - 1925. - №1, 1 січня; №261, 15 листопада. - С. 2.
5. *Бардин І.П.* Избранные труды. Т. 1. - М., 1963.
6. *Литвинова В.П.* Про ставлення буржуазної технічної інтелігенції до Великої жовтневої революції // Питання історії СРСР: Зб. наук. ст. Вып. 21. - Х., 1976.
7. *Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВОВУ).*
8. *Комуніст*. - 1936. - №296. - С. 3.
9. *Народний учитель*. - 1926. - №8. - 24 лютого; №9. - 3 березня. - С. 2; №10. - 10 березня. - С. 2.
10. *Комуніст*. - 1925. - №5. - 8 січня. - С. 4.
11. *Історія української РСР: У 2 т. Т. 2.* - К.: Наук. думка, 1967.
12. *Золотоверхий І.Д.* Становлення української радянської культури (1917-1920 рр.). - К.: Вид-во АН УРСР, 1961.
13. *Вісті ВУЦВК*. - 1924. - №111. - 18 трав. - С. 1, 2.
14. *Народний учитель*. - 1925. - №2. - 11 січня. - С. 1.
15. *Правда*. - 1925. - №19. - 24 січня. - С. 5.
16. *Правда*. - 1917. - 8 груд.; 20 берез.; *Народний учитель*. - 1927. - №45. - 7 лист. - С. 3.
17. *Известия Юга*. - 1918. - 9 березня.
18. *Газета Временного Рабочего и крестьянского правительства*. - 1918. - 31 янв.; *Голос пролетаря*. - 1918. - 1 февр.; *Жизнь*. - 1918. - 1 янв.
19. *Шейко В.Н., Фраджин В.З.* Научно-просвітительна діяльність Харківського історико-філософського об'єднання (1917-1919 гг.) // Вестник ХГУ. История. Вып. 2. - Х., 1979. - №182.
20. *Бардин І.П.* Жизнь инженера. - Новосибирск, 1939.
21. *Ленін В.І.* Як організувати змагання? // Повн. збір. тв. - Т. 35.
22. *Ленін В.І.* Доповідь про партійну програму 19 березня // ПЗТ. - Т. 38.
23. *Ленін В.І.*

Успіхи і труднощі радянської влади // Повн. збір. тв. - Т. 38. 24. *Ленін В.І.* Доповідь про партійну програму 19 березня // ПІЗТ.- Т. 38. 25. *Ленін В.І.* Розкол німецьких комуністів // Повн. збір. тв. - Т. 41. 26. *Воропаєв Д.А., Новлев А.М.* Борьба КПСС за создание военных кадров. - М., 1960. 27. *Федюкин С.А.* Великий Октябрь и интеллигенция. - М., 1972. 28. *Ленін В.І.* Доповідь про зовнішню і внутрішню політику Ради народних комісарів // Повн. збір. тв. - Т. 38. 29. *Литвинова В.П.* Борьба за использование буржуазной интеллигенции в социалистическом строительстве в годы гражданской войны и восстановления народного хозяйства (На материалах Украины): Канд. дисс. - Х., 1972. 30. *Терлецький В.М.* Академія наук Української РСР. 1919-1969: Корот. іст. нарис. - К.: Наук. думка, 1969. 31. *Історія Академії наук Української РСР.* - Кн. 1. - К.: Наук. думка, 1972. 32. *Перший рік існування Української академії наук у Києві та начерк її праці до кінця 1919 р.* - К., 1919. 33. *СУ УРСР.* - 1921. - №17. - Ст. 515. 34. *Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов:* Док. и мат. - К., 1938. 35. *Вища школа Української РСР за 50 років.* Ч. 1. - К., 1967. 36. *ЗУ України.* - 1919. - №4. 37. *Культурне будівництво в Українській РСР:* Вакливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду 1917-1959 рр. - К.: Держполітвидав, 1959. 38. *Ряпо Я.* Реформа высшей школы на Украине в годы революции (1920-1924). - Х., 1925. 39. *Пролетарій.* - 1921. - 29 квіт. 40. *Звіт Наркомосу України за 1920 р.*

Надійшла до редколегії 7.09.2000 р.

УДК 930.85(477) "192"

В.В. Вучинський

КУЛЬТУРА І БІЛЬШОВИЦЬКА НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ ПОЧАТКУ 1920-Х РР.

Досліджується національна політика більшовиків початку 1920-х рр. в Україні та теорія « боротьби двох культур », висунута Д. Лебедем

Грудневий референдум 1991 р., який підтвердив прагнення українського народу жити у вільній, демократичній і цивілізованій державі, поставив перед країною велику кількість життєво важливих проблем. Ці проблеми не вирішувалися, або вирішувалися не на користь нашого народу протягом сотень літ чужоземного панування. Серед тієї величі соціально-економічних проблем, які доводиться долати молодій українській демократії, проблеми української мови, культури і патріотичного виховання посідають чільне місце. Тільки народ, що усвідомлює себе, як єдину етнокультурну цілісність, має активну громадську позицію, вболіває за свою державу, розуміє власну відповідальність за існування рідної культури, може бути справжнім господарем цієї землі.

Часи поневолення України, попередній період тоталітаризму й планомірної русифікації, залишили нам у спадок важкий тягар духовних і соціальних проблем. Майже повна русифікація урбаністичних центрів України, денационалізація української інтелігенції, другорядне трактування української мови і культури призвели до духовного зубожіння, національного нігілізму та асиміляції українців. Деякі дослідники стверджують, що якби такий стан речей продовжував би залишатися, то за яких-небудь 50 років можна було очікувати повної денационалізації української нації. Проте міжнародні події та референдум 1991 р. дали нам, можливо, останню можливість збудувати свою державу,